

КРИТЕРІЇ Й ПОКАЗНИКИ ОСОБИСТІСНОЇ АДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

У статті розглядаються критерії особистісної адаптації обдарованих дітей. Аналізуються результати емпіричного дослідження основних показників особистісної адаптації обдарованих дітей. Указується, що особистісна адаптація є умовою розвитку дитячої обдарованості.

Ключові слова: обдарована дитина, особистісна адаптація обдарованої дитини, критерії особистісної адаптації, показники особистісної адаптації.

The article deals with the criteria of personal adaptation of gifted children. The results of empirical research of main indexes of personal adaptation are analysed. It is pointed out that personal adaptation is the condition of gifted child's development.

Key words: a gifted child, personal adaptation of a gifted child, the criteria of personal adaptation, indexes of personal adaptation.

Прогресивні зміни в системі освіти, які відбулися в Україні, та суспільні трансформації зумовлюють нові підвищені вимоги до розкриття особистісного потенціалу кожної дитини, її суб'єктивних можливостей ефективно регулювати власну діяльність, до її внутрішніх ресурсів, насамперед до адаптованості як здатності пристосовуватися до невизначених умов середовища. Серйозність проблеми стає ще більш очевидною, коли йде мова про обдарованих дітей. На жаль, не всі обдаровані діти досягають високого інтелектуального розвитку, розкривають свій внутрішній потенціал, проявляють талант. Причиною стає їхня недостатня особистісна адаптація чи дезадаптація.

Зростання специфічних адаптаційних труднощів, особливо на початкових етапах навчання, і спричинює важливість їхнього дослідження та пошук критеріїв, показників і чинників стабілізації особистісної адаптованості обдарованих дітей.

Мета публікації полягає у визначенні критеріїв та показників особистісної адаптації обдарованих дітей.

У сучасній психологічній літературі соціальна й особистісна адаптація визначається як один із суттєвих механізмів, який, будучи сформованим, стає внутрішньою передумовою особистісної динаміки дитини й забезпечує продуктивне її входження в суспільство або встановлення конфліктних стосунків із соціумом.

Значну цінність у дослідженні проблеми соціально-психологічної адаптації мають праці зарубіжних учених, котрі обґрунтовують її сутність, природу та рівні в контексті теоретико-методологічних засад власного підходу до інтерпретації психологічної організації внутрішнього світу індивіда (А.Адлер, А.Бандура, Г.Гартманн, А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, Дж.Роттер, Б.Скіннер, З.Фрейд, Е.Фромм, К.Хорні та ін.).

У працях вітчизняних психологів висвітлюються загальні питання адаптації як певної форми активності особистості (Б.Ананьєв, В.Аршавський, О.Матюшкін, В.Петровський, А.Реан, В.Роттенберг та ін.), специфіка аналізованого

конструкта з боку його змісту, типів, різновидів і рівнів (Ю.Бабахан, Г.Балл, Ф.Березін, В.Давидов, О.Донченко, О.Зотова, А.Налчаджян, В.Слюсаренко та ін.). Ряд психолого-педагогічних робіт присвячені вивченню особливостей адаптації дітей різного віку: молодший шкільний (Г.Бурменська, В.Каган, Н.Лусканова та ін.); підлітковий (С.Болтівець, І.Гоян, І.Кон, В.Мухіна та ін.); юнацький (І.Бех, І.Дубровіна та ін.).

Серед зарубіжних науковців наявні чималі розбіжності як у поглядах на природу адаптації людини, так і у витлумаченні змісту адаптаційного процесу зокрема. Переважно вони обґрунтовують лише два рівні пристосування (адаптованість – неадаптованість) і визначають їх сутність на теоретико-методологічних засадах власного підходу до інтерпретації психологічної організації внутрішнього світу індивіда: представники психоаналітичного напрямку пов'язують її з відсутністю тривоги, гуманістичного – з оптимальною взаємодією особистості й середовища, біхевіорального – з позитивним стимулом оперантної реакції, когнітивного – з відсутністю дискомфорту.

Вітчизняні вчені, обстоюючи переважно діяльнісний підхід у психології, розглядають адаптацію в змістовому контексті спілкування й міжособистісної взаємодії.

Чітко фіксованого поняття обдарованості в психологічній літературі немає. Як правило, обдарованість визначається за допомогою певних параметрів або феноменологічних проявів. Так, К.Текекс вважає, що обдарованість в основному визначається трьома взаємозалежними поняттями: випереджальним розвитком пізнання, психічним розвитком і фізичними даними. О.Йоголевич указує, що до обдарованості логічніше за все ставитись як до взаємозв'язку значного (як мінімум вищого за середній) інтелекту, інтенсивних творчих чи фізичних здібностей та емоційно-вольової спрямованості.

Ю.Бабаєва, Н.Лейтес, В.Моляко, В.Мясищев, С.Рубінштейн вважають, що основними ознаками обдарованості є ранній вияв здібностей, швидкий темп засвоєння знань, формування вмінь і навичок у певній діяльності, інтерес до неї, елементи оригінальності й творчості в діяльності. Характерною ознакою обдарованих дітей є складність їхньої психіки, що суттєво впливає на стосунки з батьками й ровесниками. Така дитина часто вимушена протистояти окремій соціальній групі, яка не приймає відхилень у її поведінці.

Як зазначає Л.Холлінгуорт, в обдарованих дітей виникає досить багато різноманітних проблем, серед яких слід виділити такі:

1. Ворожість до школи. Навчання для них нецікаве, тому що не відповідає їхнім здібностям. Отже, можливі порушення в поведінці, за які до дітей застосовуються «каральні» заходи.

2. Ігрові інтереси. Обдаровані діти люблять складні ігри й байдужі до простих, якими захоплюються їхні однолітки. Як наслідок, діти залишаються в ізоляції.

3. Конформність. Вона виявляється у відкиданні стандартних вимог, особливо якщо вони йдуть у розріз з інтересами дитини.

4. Занурення у філософські проблеми.

5. Невідповідність між фізичним, інтелектуальним і соціальним розвитком [5].

Обдаровані діти досить уразливі, що спричинюється, на думку Дж.Уїтмора:

- прагненням до досконалості (перфекціонізм) – вони не заспокоюються, не досягнувши вищого рівня;
- відчуття незадоволеності – вони дуже критичні до себе та до своїх досягнень, у них низька самооцінка;
- нереалістичні цілі – вони часто ставлять завищені цілі, а не досягнувши їх, засмучуються й переживають;
- надчутливість – вони дуже сприйнятливі до сенсорних стимулів: слова й невербальні сигнали сприймають як неприйняття себе оточуючими. Часто таких дітей вважають гіперактивними, бо вони постійно реагують на подразники й стимули різного роду;
- потреба в увазі дорослих;
- нетерпимість – обдаровані діти можуть виявляти нетерпимість стосовно інших дітей з нижчим інтелектуальним розвитком [5].

Що стосується психосоціального розвитку, то обдарованим дітям, як правило, властиві такі риси:

- сильно розвинене почуття справедливості, що виявляється дуже рано;
- яскрава уява, у якій зливаються вимисел і реальність;
- спроби вирішувати проблеми, які їм не під силу;
- перебільшені страхи, підвищена вразливість і ранимість;
- усепоглинаюча цікавість і розмаїтість інтересів.

Деякі автори (С.Текекс, Дж.Уїтмор та ін.) відзначають індивідуальні особливості поведінки обдарованих дітей (зверхність, зарозумілість; іноді перебивають дорослих, не дослуховують відповідь на поставлене запитання, тому що люблять самостійно «докопуватись» до суті), які можуть призводити до значних труднощів у їхніх соціальних контактах з однолітками й дорослими [5].

Першовідкривачами обдарованості дітей є батьки. Вони виконують найголовнішу роль у становленні й розвитку не тільки обдарованості дитини, а і її особистісної адаптації. Іноді батьки не зауважують обдарованості своїх дітей (це буває, наприклад, якщо дитина перша і єдина) або опираються прирахуванню своїх дітей до обдарованих («Я не хочу, щоб моя дитина була обдарованою, нехай краще вона буде нормальною»), деколи починають надмірно «експлуатувати» здібності дитини, поміщаючи її в штучні умови (наприклад, позбавляють можливості спілкуватися з однолітками). Усе це дезадаптує дитину, адже в якийсь момент вона сама відкриває свою обдарованість і розуміє, що чимось відрізняється від інших. Дуже важливо в цей момент підтримати дитину, створюючи умови для її повноцінного розвитку й особистісної адаптації.

Реалізується процес особистісної адаптації переважно через наслідування та ідентифікацію, організацію соціальної діяльності, систему контролю й стимуляції. Особистісна адаптація здійснюється на базі розвитку таких потреб,

як потреба в емоційному контакті, у психологічному захисті, афіліації. Незадоволення названих потреб серед однолітків при взаємодії з дорослими може негативно позначитися на особистісній адаптації обдарованих дітей.

Розглядаючи проблему особистісної адаптації обдарованих дітей, неможливо не торкнутись такого аспекту, як її особливості в дітей різної статі. Хочемо ми того чи ні, але в суспільстві по-різному задовольняють стереотипи: існує визначений «образ чоловіка» й «образ жінки», тобто якими вони повинні бути, які риси мати й навіть які професії вибирати. Стереотипізація за статевою ознакою особливо шкідлива для обдарованих дітей, оскільки вони здебільшого поєднують у собі риси, характерні як для своєї, так і для протилежної статі (психологічна андрогінія). Часто виявляється, що обдаровані хлопчики мають «жіночі» риси (наприклад, уразливість), а обдаровані дівчатка – «чоловічі» (наприклад, незалежність). Таке поєднання рис, як правило, розширює діапазон загальнолюдського й змінює рамки стереотипів, що дуже важливо для обдарованих дітей.

Молодший шкільний вік є дуже важливим етапом становлення особистості дитини. Це період так званої вторинної соціалізації. Школа продовжує й збагачує процес адаптації, розпочатий у сім'ї. Перехід дитини до школи – це не лише зміна провідного виду діяльності, яка передбачає досягнення нею певного рівня фізичного й психічного розвитку, але й важливий етап її особистісної адаптації. Початок навчання, як зазначає Л.Божович, різко змінює спосіб (характер, напрям) життя дитини [1]. Саме школа забезпечує широкий діапазон міжособистісних контактів, який дитина засвоює за допомогою всієї гами своїх почуттів та переживань.

Здавалося б, обдарованим дітям буде легше вчитися, легше пристосовуватися до вимог та умов шкільного життя. Однак, як уважають деякі психологи (Н.Лейтес, Л.Токарева та ін.), прояви їхньої недостатньої особистісної адаптації чи дезадаптації є досить частими. Це і позиція винятковості обдарованих дітей, зарозумілість і зверхність, завищена чи занижена самооцінка, негативізм, агресивність. Постійні негативні переживання, замкнутість, ізольованість, невпевненість, на їхню думку, призводять до того, що розумова активність обдарованих дітей знижується, зменшується її інтелектуальна продуктивність [8; 10].

Аналізуючи причини особистісної дезадаптації, через які обдарованість залишається непомітною, О.І.Савенков зазначає, що потенціал обдарованої дитини може не проявитися через несвоєчасне виявлення її розумових можливостей батьками, педагогами чи іншими дорослими [9].

Український психолог В.О.Моляко також підкреслює значення глибокого розуміння поведінки обдарованих дітей, уважаючи, що часто майбутня творча активність завуальована відсутністю зовнішніх проявів: дитина може бути загальмованою на заняттях, у контактах з ровесниками, може здаватися недостатньо кмітливою, а в той же час її творчі здібності будуть набагато вищими, ніж в інших дітей [4].

Обдаровані діти можуть замкнутися, коли почуваються в небезпеці або переживають відчуження, і пожертвувати своєю здібністю до творчості заради того, щоб «бути як усі». У деяких випадках причиною замаскованості проявів

обдарованості є певні труднощі в розвитку дитини – заїкання, підвищена тривожність, конфліктний характер спілкування.

Е.Торренс провів дослідження, яке показало, що талановиті діти дуже швидко проходять початковий рівень розвитку інтелекту й чинять опір усім видам репродуктивної роботи. Це може розцінюватися батьками й педагогами як упертість, лінивість чи навіть тупість [5].

Як бачимо, обдаровані діти не однаково легко адаптуються до нових умов навчання в школі. Тому в них виникає чимало труднощів на різних етапах шкільного навчання. Незвичайність розумових здібностей дитини, нове її оточення, новий статус, нові дорослі, які навчають, контролюють, оцінюють, – усе це викликає ускладнення взаємин, і їх обдарована дитина відчуває гостріше, ніж звичайна.

Л.Божович, Л.Венгер, Н.Лейтес, В.Сорокіна вважають, що об'єктивними передумовами труднощів особистісної адаптації обдарованих дітей є набуття ними нового статусу школяра, формування власної внутрішньої позиції, що потребує від обдарованої дитини складної психологічної перебудови. До суб'єктивних передумов виникнення труднощів особистісної адаптації обдарованих дітей вони відносять відсутність необхідного для школи досвіду соціального спілкування, негативне враження від перебування в дитячих дошкільних закладах, недостатню психологічну готовність до навчання в школі. На їхню думку, індивідуальними особливостями обдарованих дітей, які утруднюють процес особистісного становлення та адаптації, є замкнутість, нерішучість, агресивність, неухважність [1; 8].

Запропонована А.Фурманом модель психологічної структури особистісної адаптованості як інтегральної психоформи життєактивності людини відображає подвійну природу цього феномена, яка зумовлена, з одного боку, взаєминами особистості з оточенням, а з іншого – характеристиками-параметрами внутрішнього світу особистості (ставлення, оцінка, самооцінка, прийняття, психологічна ситуація, психічний образ, Я-концепція) [11; 12].

Оскільки особистісна адаптованість є поняттям інтегральним і багатограним, то очевидно, що в його основі знаходяться не окремі, а комплексні чинники. А.Фурман диференціює їх на соціальні й індивідні фактори. До соціальних факторів автор відносить соціально-культурні, соціально-педагогічні та психофізичні, а до індивідних – біофізіологічні, психічні й духовні [12].

Кожен віковий період розвитку школярів є сензитивним для творення певної складової особистісної адаптованості (ставлення, оцінка й самооцінка, внутрішнє прийняття, психічний образ, психологічна ситуація, Я-концепція): у молодшому шкільному віці переважає формування відповідної психокультурної ситуації розвитку та психічного образу. Коли мова йде про обдарованих дітей цього віку, то для них ще й особливого значення набуває формування адекватного ставлення до себе, розвиток процесів оцінювання й самооцінювання.

Самооцінка є важливим регулятором поведінки й діяльності обдарованої дитини, впливаючи на її емоційне самопочуття, взаємини з оточуючими, розвиток творчих здібностей, ставлення до успіхів та невдач. Як система, що по-

стійно розвивається, самооцінка (адекватна чи неадекватна) функціонує в різних формах, видах, на різних рівнях організованості і є виявом суб'єктивної активності дитини. Тому індивідуальні особливості особистісної самооцінки обдарованих дітей впливають на формування таких характерологічних рис, як упевненість (непевненість), критичність (некритичність), активність (пасивність), комунікабельність (замкнутість), емоційна стабільність (емоційна лабільність).

У процесі особистісної адаптації дитина засвоює цінності, переконання, суспільно схвалені норми поведінки, які необхідні їй для нормальної життєдіяльності і які складають основу її моральності. Названі компоненти повинні визначати пріоритетні завдання виховання обдарованих дітей, що реалізуються в педагогічній діяльності з формування моральних почуттів, оцінок, норм поведінки. Як соціально-педагогічна категорія, моральність буде мірою, що характеризує рівень сформованості інтелектуально-емоційних і вольових якостей особистості.

Формування моральності в дитини в психології тісно пов'язується з її індивідуальним розумовим розвитком. Розвиваючи цю ідею, яку вперше висунув Ж.Піаже й підтримав Л.Виготський, Л.Колберг запропонував теорію морального розвитку особистості, яка містить кілька рівнів з відповідними стадіями, кожна з яких зумовлюється інтелектуальною спроможністю дитини певного віку [2; 6; 7].

Ураховуючи вищесказане, важливо, щоб навчально-виховний процес обдарованих дітей забезпечував набуття ними моральних знань, формування в них гностичних та комунікативних умінь і навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій, моральна спрямованість яких виявляється в потребі вчитися, у гуманному ставленні до тих, хто оточує, у потребі спілкування, у бажанні самопізнання та самовиховання.

У результаті здійсненого теоретичного аналізу проблеми особистісної адаптації обдарованих дітей ми встановили, що її критеріями є:

- емоційне самопочуття обдарованої дитини;
- взаємини обдарованої дитини з ровесниками й дорослими;
- реалізація обдарованою дитиною свого інтелектуального потенціалу.

Беручи до уваги визначені критерії особистісної адаптації обдарованих дітей, уважаємо, що основними її показниками є: упевненість, пізнавальна активність, комунікабельність, адекватна самооцінка, емоційна лабільність.

Для експериментального підтвердження наших припущень ми розробили програму дослідження з використанням таких психометричних методів, як метод спостереження, метод бесіди, метод констатуючого експерименту, метод анкетування. Також були використані такі методики дослідження: методика оцінювання рівня шкільної мотивації й адаптації Н.Г.Лусканової, методика дослідження мотивації навчання М.Р.Гінзбург, малюнок «Що мені подобається в школі», малюнок «Мій клас», вивчення особистісної адаптації дітей до школи за результатами анкетування (заповнення анкет учителями й батьками) [3; 13].

Експериментальна вибірка для проведення дослідження становила 145 обдарованих дітей 6–8-річного віку загальноосвітніх шкіл м. Коломия Івано-Франківської області.

Проведений за результатами дослідження кількісний та якісний аналіз дає підстави стверджувати, що існують певні труднощі особистісної адаптації обдарованих дітей 6–8-річного віку, спричинені як недостатнім розвитком особистісних рис, так і взаєминами з батьками, учителями, однокласниками. Так, високий рівень особистісної адаптації виявлено у 29% обдарованих дітей; середній рівень особистісної адаптації – у 36% обдарованих дітей; низький рівень особистісної адаптації – у 19% обдарованих дітей; особистісну дезадаптацію – у 16% обдарованих дітей.

У 57% обдарованих дітей 6–8-річного віку спонукання вчитися імпульсивні, їх визначають зовнішні стимули; у 31% обдарованих дітей цього віку – низька навчальна активність і відповідно низька успішність.

Особистісними рисами, що зумовлюють типові способи поведінки й утруднюють процес особистісної адаптації, є гіперактивність (виявлено у 27% обдарованих дітей); імпульсивність (виявлено в 36% обдарованих дітей); тривожність (виявлено у 21% обдарованих дітей); замкнутість, відсутність навичок спілкування (виявлено в 19% обдарованих дітей); ізольованість, відсутність взаємин з однокласниками (виявлено у 24% обдарованих дітей); недостатня самостійність (виявлено в 29% обдарованих дітей); невпевненість у собі та низька самооцінка (виявлено у 37% обдарованих дітей); агресивність (виявлено в 17% обдарованих дітей); дитячий негативізм (виявлено у 21% обдарованих дітей); завищена самооцінка (виявлено в 15% обдарованих дітей).

Разом із тим у 42% обдарованих дітей 6–8-річного віку, які мають високий і середній рівень особистісної адаптації, сформовані такі позитивні особистісні риси, як довільність, активність, самостійність, упевненість у собі, адекватна самооцінка, комунікабельність, товариськість, емоційна стабільність.

Висновки. Обдарована дитина відкриває своє «Я», свою ідентичність не шляхом інтроспекції, а через інших, у процесі спілкування й взаємодії з ними. Адже її ідентичність – це те, ким вона є, що організовує її взаємини, здібності й вчинки в єдину систему. Тому аналіз означеної проблеми та основні результати дослідження дають нам підставу зробити такі теоретичні узагальнення:

1. Критеріями особистісної адаптації обдарованих дітей є рівень їхнього емоційного самопочуття, рівень інтеграції з мікро- й макросередовищем, рівень реалізації внутрішньоособистісного потенціалу.

2. Основними показниками особистісної адаптації обдарованих дітей можна вважати впевненість (невпевненість), пізнавальну активність (пасивність), комунікабельність (замкнутість), самооцінку (адекватну, неадекватну), емоційну стабільність (лабільність).

3. Самооцінка як важливий компонент у структурі особистісної адаптації обдарованих дітей забезпечує модальність їхніх емоційних переживань та формування індивідуальних характерологічних рис. Адекватна самооцінка обдарованої дитини забезпечує позитивне ставлення до себе, стимулює її внутрішні ресурси творчості, саморозвитку та самореалізації.

4. Мірою рівня сформованості інтелектуально-емоційних і вольових якостей обдарованих дітей та показником їхньої особистісної адаптації є моральність, компонентами якої стають знання, почуття, відносини, поведінка.

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 395–415.
3. Литвин-Кіндратюк С. Д. Психологічна діагностика умов формування обдарованості учнів : метод. рекомендації / С. Д. Литвин-Кіндратюк. – Івано-Франківськ, 1997. – 26 с.
4. Моляко В. А. Творческая одаренность детей : метод. рекомендации / В. А. Моляко, Е. И. Кульчицкая, Н. И. Литвинова. – К. : Знание, 1991. – 28 с.
5. Одаренные дети / общ. ред. Г. В. Брушлинской и В. М. Слущкого ; пер. с англ. – М., 1991. – 478 с.
6. Пауэр Ф. К. Подход Лоуренса Колберга к нравственному воспитанию / Ф. К. Пауэр, Э. Хиччинс // Психологический журнал. – 1992. – № 3. – С. 175–182.
7. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 528 с.
8. Психология одаренности детей и подростков / под ред. Н. С. Лейтеса. – М. : Академия, 1996. – 416 с.
9. Савенков А. И. Одаренный ребенок дома и в школе / А. И. Савенков. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004. – 272 с.
10. Токарева Л. Соціалізація і розвиток обдарованої дитини / Л. Токарева // Соціальна психологія. – 2006. – № 1. – С. 94–102.
11. Фурман А. В. Методика визначення особистісної адаптованості школярів / А. В. Фурман. – К. ; Донецьк : Ровесник, 1993. – 22 с.
12. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А. В. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 197 с.
13. Я хочу, я могу, я буду добре вчитись / упоряд. Т. Гончаренко. – К. : Ред. загальнопед. газет, 2003. – 128 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).